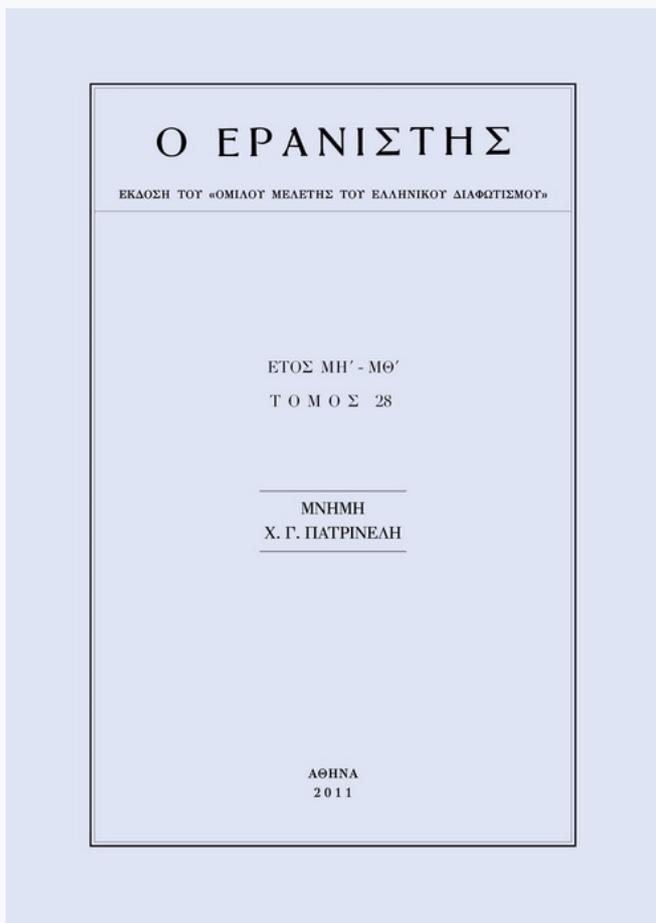

The Gleaner

Vol 28 (2011)

In Memoriam of C. G. Patrinelis

Σωφρόνιος ο Συρόπουλος. Τα χρονικά όρια της θητείας του τρίτου μετά την Άλωση πατριάρχη κατά τη μαρτυρία του Θεόδωρου Αγαλλιανού

Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος

doi: [10.12681/er.124](https://doi.org/10.12681/er.124)

To cite this article:

Αποστολόπουλος Δ. Γ. (2011). Σωφρόνιος ο Συρόπουλος. Τα χρονικά όρια της θητείας του τρίτου μετά την Άλωση πατριάρχη κατά τη μαρτυρία του Θεόδωρου Αγαλλιανού. *The Gleaner*, 28, 49–63. <https://doi.org/10.12681/er.124>

ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ Ο ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Τὰ χρονικά ὅρια τῆς θητείας τοῦ τρίτου μετὰ τὴν Ἄλωση πατριάρχη κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Θεόδωρου Ἀγαλλιανοῦ

ΟΙ «ΛΟΓΟΙ» ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΓΑΛΛΙΑΝΟΥ, τοὺς ὁποίους ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης ἀνέσυρε καὶ ἐξέδωσε μὲ τρόπο ὑποδειγματικὸ τὸ 1966, προσέφεραν, μεταξύ πολλῶν ἄλλων, καὶ τὴν ἀκριβῆ ἡμερομηνία θανάτου τοῦ Ἰσιδώρου, τοῦ δεύτερου μετὰ τὸν Γεννάδιο Σχολάριο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, καὶ προσδιόρισαν τὴν ἡμερομηνία ἀνόδου τοῦ διαδόχου του.

Ὁ Ἰσίδωρος πέθανε τὴν 31η Μαρτίου τοῦ 1462, γράφει ὁ Ἀγαλλιανός, ὁ ὁποῖος ζεῖ τὰ γεγονότα ἀπὸ κοντὰ στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ τὴν ἐπομένη, τὴν 1η Ἀπριλίου τοῦ ἴδιου ἔτους ἀνῆλθε στὸν πατριαρχικὸ θρόνον ὁ νέος πατριάρχης, μητροπολίτης ὡς τότε Ἡρακλείας.¹

Καθὼς ὁ Ἀγαλλιανός δὲν ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ νέου, τοῦ τρίτου μετὰ τὴν Ἄλωση πατριάρχη, καὶ καθὼς οἱ ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῆς μητροπόλεως Ἡρακλείας ἦταν ἀτελεῖς, τὸ ὄνομα τοῦ τρίτου πατριάρχη παρέμενε ἓνα αἰνίγμα.

Ὁ Πατρινέλης προσπάθησε νὰ ἀναπληρώσει τὴν ἔλλειψη αὐτὴ ἀντλώντας στοιχεῖα ἀπὸ ἄλλες ἔμμεσες πηγές τῆς ἐποχῆς καὶ κατέληξε νὰ ὑποστηρίξει πὼς ὁ ἄδηλος μητροπολίτης Ἡρακλείας ποὺ ἀνῆλθε στὸν πατριαρχικὸ θρόνον ἦταν, πιθανότατα, ὁ Ἰωάσαφ Κόκκας.

Ἐνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ βάρυναν στὴ συλλογιστικὴ του ἦταν καὶ τὸ γεγονὸς πὼς ἓνα γράμμα ποὺ εἶχε ἐκδώσει ὁ πατριάρχης Σωφρόνιος εἶχε χρονολογία ἐκδοσης Αὐγούστος τοῦ 1464. Μὲ αὐτὸ ὡς δεδομένο, ὅτι δηλαδὴ ὁ Σωφρόνιος ἦταν πατριάρχης τὴ χρονολογία αὐτὴ, ἔπρεπε νὰ χωρέσουν στὸ διάστημα ἀπὸ τὴν 31η Ἀπριλίου 1462 ὡς τὸν Αὐγούστο τοῦ 1464 ἡ πατριαρχία ἐνὸς ἄλλου πατριάρχη καὶ ἡ δεύτερη ἀνοδος τοῦ

1. Χ. Γ. Πατρινέλης, *Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνη Μηδείας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι Λόγοι του. Μιὰ νέα ἱστορικὴ πηγὴ περὶ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν Ἄλωση χρόνους*, Ἀθήνα 1966, σ. 63· τὸ σχετικὸ χωρίο στοὺς «Λόγους» του στοὺς στ. 986-992.

Γενναδίου στον πατριαρχικό θρόνο. Κατά συνέπεια, ο Πατρινέλης πρότεινε πώς το όνομα του τρίτου πατριάρχη μετά την Άλωση ήταν εκείνο του Ίωάσαφ Κόκκα, τον οποίο διαδέχθηκε για ένα μικρό διάστημα ο Γεννάδιος Σχολάριος και στη συνέχεια ανέλαβε ο Σωφρόνιος, ώστε τον Αύγουστο του 1464, πού φέρεται να εξέδωσε ένα πατριαρχικό γράμμα, να βρισκόταν στον πατριαρχικό θρόνο.²

Ότι όμως ο Άγαλλιανός δεν έκανε στους «Λόγους» του, να κατονομάσει δηλαδή ρητά τον διάδοχο του Ίσιδώρου, το έκανε σε ένα νομικό χειρόγραφο πού είχε στην κατοχή του: καταχώρισε εκεί τα ονόματα των πρώτων μετά την Άλωση πατριαρχών, δηλώνοντας παράλληλα τον χρόνο πού παρέμειναν στον θρόνο και τον τρόπο (άποχώρηση, παραίτηση ή εκδίωξη) με τον οποίο αντικαταστάθηκαν.

Αυτή την πληροφορία φιλοδοξώ να αναδείξω εδώ, δίνοντας έτσι μιαν απάντηση σε ένα ζήτημα πού είχε απασχολήσει έντονα τον Χριστο Πατρινέλη.

II

Το νομικό χειρόγραφο του Άγαλλιανού στο οποίο παραδίδεται ή καταγραφή έχει χαθεί ή λανθάνει κάπου. Πρόσφατα ώστόσο μου δόθηκε ή ευκαιρία να υποδείξω πώς από το χειρόγραφο αυτό έχουμε τέσσερα αντίγραφα.³ Τα αναφέρω εδώ συνοπτικά και παραπέμπω για τα στοιχεία πού θεμελιώνουν τη σχέση των αντιγράφων με το πρωτότυπο στο πρόσφατο σχετικό δημοσίευσμά μου.

Στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα, περί το 1526, έγινε το πρώτο αντίγραφο από κάποιον άταύτιστο ακόμα γραφέα ο οποίος αντέγραψε το σύνολο σχεδόν της ύλης πού περιείχε το χειρόγραφο του Άγαλλιανού. Στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα ο Δοσίθεος Ίεροσολύμων αντιγράφει ο ίδιος μερικά τμήματα του χειρογράφου και δίνει έντολή να του αντιγράψουν αρκετά κείμενα πού θα τα συμπεριλάβει στη «Νομική Συναγωγή» του. Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα ο λόγιος φαναριώτης Νικόλαος Καρατζάς αντέγραψε και αυτός κείμενα πού τον ενδιέφεραν. Το πρώτο, και πληρέστερο, αντίγραφο κατέληξε στη βιβλιοθήκη της άθωνικής μονής

2. Στο ίδιο, σ. 64-66· βλ. περισσότερα για το θέμα πιό κάτω στο κείμενο.

3. Δ. Γ. Άποστολόπουλος, «Ο “Άρμενόπουλος” του Θεόδωρου Άγαλλιανού. Ή εικόνα μις νομικής πηγής πού λανθάνει», *Έπετηρίς του Κέντρου Έρεύνης της Ιστορίας του Έλληνικού Δικαίου* [της Ακαδημίας Αθηνών] 43 (2011), 175-191.

Ἰβήρων⁴ τὸ δεύτερο στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας⁵ τὸ τρίτο στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη στὴν Ἀθήνα⁶ καὶ τὸ τέταρτο στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Τομέα Νεοτέρων Χρόνων τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.⁷

Κατὰ συνέπεια ἂν καὶ δὲν ἔχουμε σήμερα τὸ σῶμα τοῦ χειρογράφου τοῦ Ἀγαλλιανοῦ, ἔχουμε τὴν εἰκόνα του καθὼς σώζονται ἀντίγραφα του. Σὲ τρία μάλιστα ἀπὸ τὰ τέσσερα σωζόμενα ἀντίγραφα παραδίδεται, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε, καὶ ἡ καταγραφή ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει.

III

Τὸ χειρόγραφο ποῦ σήμερα λανθάνει, τὸ ἀπέκτησε ὁ Ἀγαλλιανός, ὅπως ἐσωτερικὰ τεκμήρια μᾶς πείθουν, πρὶν ἀπὸ τὴν Ἄλωση. Στὴ νομικὴ ὕλη ποῦ ἤδη περιεῖχε, ἔγραψε μὲ τὸ χέρι του διάφορα σημειώματα, καὶ πρὶν καὶ μετὰ τὰ δραματικὰ γεγονότα τοῦ 1453, καὶ ἀκόμα θέλησε νὰ τὸ ἐμπλουτίσει μὲ νέα κείμενα.⁸

4. Τὸ χειρόγραφο, μὲ τὸν ἀρ. 286, ἔχει περιγραφεῖ δύο φορές ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Λάμπρο, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἐλληνικῶν κωδίκων*, τ. 2, Καίμπριτζ 1900, σ. 71-73 καὶ πρόσφατα δημοσιεύτηκε μιὰ περισσότερο ἀναλυτικὴ περιγραφή τῶν περιεχομένων του ἀπὸ μέλη τῆς ὁμάδας τοῦ προγράμματος γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου τῆς Φραγκοφύρτης, Ludwig Burgmann, Marie Theres Fögen, Andreas Schminck, Dieter Simon, *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts, Teil I, Die Handschriften des weltlichen Rechts* (Nr. 1-27), Φραγκοφύρτη 1995, σ. 33-37.

5. Πρόκειται γιὰ τὸ χειρόγραφο μὲ τὸν ἀρ. 74. Ἔχει περιγραφεῖ ἀπὸ τὸν C. Litzica, *Catalogul manuscriselor grecești*, Βουκουρέστι 1909, ἀρ. 663 (74), σ. 389-392.

6. Τὸ χειρόγραφο γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ λόγος εἶναι τὸ ἀρ. 2 τοῦ Μετοχίου Παναγίου Τάφου. Ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 4, Πετροῦπολη 1899, σ. 2-7, ἔδωσε μιὰ «κατ' ἐκλογὴν» περιγραφή τῶν περιεχομένων τοῦ χειρογράφου· βλ. ὅμως περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὰ περιεχόμενα τοῦ χειρογράφου Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάρης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγή τοῦ Δοσιθέου. Μία πηγή καὶ ἓνα τεκμήριο*, Α', Ἀθήνα 1987, σ. 59-442.

7. Πρόκειται γιὰ τὸ περίφημο «Χειρόγραφο Γ» ποῦ βρίσκεται σήμερα στὸ Σπουδαστήριο τῆς Ἱστορίας τῶν Νεοτέρων Χρόνων τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ χειρογράφου βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάρης – Μάχη Παῖζη, «Ἐνα περιώνυμο νομικὸ χειρόγραφο ποῦ ἐλάνθανε: τὸ “Χειρόγραφο Γ, τοῦ Γερασίου Ἀργολίδος”. Ἐνας ἄγνωστος κώδικας τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ», *Ἑλληνικά* 45 (1995), 85-109.

8. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Ὁ “Ἀρμενόπουλος” τοῦ Θεόδωρου Ἀγαλλιανοῦ...», ὁ.π., σ. 176-177.

Ἀνάμεσα στὰ κείμενα πού πιθανότατα ὑπῆρχαν στό χειρόγραφο τὸ ὁποῖο ἀπέκτησε ὁ Ἀγαλλιανὸς ἦταν καὶ ἓνας κατάλογος τῶν πατριαρχευσάντων στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως –κατάλογο ἀνάμεσα σὲ παρόμοιους (βασιλεῖς Ἰουδαίων, Ρωμαίων, Βυζαντινῶν) πού συχνὰ συναντοῦμε σὲ χειρόγραφα τὰ ὁποῖα περιέχουν νομικὴ ὕλη.

Αὐτὴ λοιπὸν τὴν ἐνόητα, γιὰ τὴν ὁποία δὲν μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε ὡς ποῖο ὄνομα πατριάρχη ἦταν ἐνημερωμένη, ὁ Ἀγαλλιανὸς ἔκρινε σκόπιμο, κάποια στιγμή, νὰ τὴ συμπληρώσει προσθέτοντας ὅσα ὀνόματα τυχὸν ἔλειπαν ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἀλλὰ καὶ καταγράφοντας τὰ ὀνόματα τῶν πρώτων μετὰ τὴν Ἄλωση πατριαρχῶν.

Ἐκεῖ λοιπὸν ἀφοῦ ἀναφερθοῦν τὰ σχετικὰ γιὰ τὸν Γεννάδιο Σχολάριο καὶ τὸν Ἰσίδωρο, διαβάζουμε τὰ ἀκόλουθα πού σχετίζονται μὲ τὸν Σωφρόνιο:

*γ^{ος} Σωφρόνιος ὁ Συρόπουλος· χρόνον ἀΐ ἡμισυ, καὶ ἐξεβλήθη.*⁹

Κατὰ τὸν Ἀγαλλιανὸ λοιπὸν, τρίτος πατριάρχης μετὰ τὴν Ἄλωση ἦταν ὁ Σωφρόνιος, παρέμεινε στό Πατριαρχεῖο ἐνάμιση χρόνο καὶ δὲν παραιτήθηκε, ὅπως σημειώνει ὅτι συνέβη μὲ τὸν Γεννάδιο Σχολάριο, οὔτε ἡ ἀποχώρησή του ὀφείλεται σὲ θάνατο, ὅπως συνέβη μὲ τὸν Ἰσίδωρο, ἀλλὰ ἀναγκάστηκε νὰ ἀποχωρήσει, «ἐξεβλήθη», ὕστερα ἀπὸ ἀπόφαση τῆς συνόδου ἢ πιθανότατα μὲ παρέμβαση τῆς κοσμικῆς ἀρχῆς.

Ἄν λοιπὸν ὁ τρίτος μετὰ τὴν Ἄλωση πατριάρχης ἀνέβηκε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τὴν 1η Ἀπριλίου 1462, σύμφωνα μὲ ὅσα ὁ Ἀγαλλιανὸς ἀναφέρει στοὺς «Λόγους» του, ἡ θητεία του ἔληξε καὶ μάλιστα βίαια, ὅπως ἀφήνει νὰ ἐνοήσουμε τὸ ρῆμα «ἐξεβλήθη» πού χρησιμοποιοῦν, στὰ τέλη Σεπτεμβρίου τοῦ 1463, ἂν πάρουμε κατὰ γράμμα τὰ χρονικὰ ὅρια πού θέτει, ἢ περὶ τὰ τέλη Σεπτεμβρίου, ἂν θεωρήσουμε πὼς ὁ Ἀγαλλιανὸς δὲν ὑπολογίζει μέχρις ἡμέρας καὶ στρογγυλεύει τὸ χρονικὸ διάστημα.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἀγαλλιανοῦ ὅτι ὁ τρίτος πατριάρχης ἦταν ὁ ὡς τότε μητροπολίτης Ἡρακλείας, θέμα πού παρέμεινε σὲ ἐκκρεμότητα στὰ χρόνια τοῦ Πατρινέλη, στὰ νεότερα χρόνια ἐνοπίστηκε μιὰ πληροφορία ἢ ὁποία ἦρθε νὰ ἐπιβεβαιώσει ὅσα εἶχε ἀναφέρει ὁ Ἀγαλλιανός: σὲ σημείωμα πού παραδίδει ἓνα χειρόγραφο τὸ ὁποῖο βρίσκεται

9. Ἡ ἀναγραφή εἶναι ταυτόσημη καὶ στὰ τρία χειρόγραφα πού τὴν παραδίδουν: Ἰβήρων 286, φ. 175^ν, Ρομ. Ἀκαδ. 74, φ. 162^ν καὶ Τομέα Νεοτέρων Χρόνων Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Κ[ουρίλας] 3, φ. 322^ν.

στην αυστριακή Έθνική Βιβλιοθήκη στη Βιέννη, αναφέρεται ο Σωφρόνιος ως πατριάρχης και ως μητροπολίτης Ήρακλείας.¹⁰

IV

Τò επόμενο ζητούμενο είναι να επεξεργαστούμε περαιτέρω την πληροφορία που δίνει ο Άγαλλιανός για τή διαδοχή τών πατριαρχών. Για παράδειγμα, να θέσουμε τò ερώτημα μήπως στο χειρόγραφο του καταχώριζε ένα ένα τὰ ονόματα, και, όταν τελείωνε ή θητεία κάθε πατριάρχη, σημειώνει δίπλα τή χρονική διάρκεια αλλά και τόν τρόπο που αποχώρησε ή έκανε, κάποια στιγμή, μιὰ συγκεντρωτική έγγραφη. Υποστηρίζω τή δεύτερη έκδοχή για τούς ακόλουθους λόγους.

Δέν έχουμε βέβαια στὰ χέρια μας τò αυθεντικό χειρόγραφο ώστε από παλαιογραφικές και κωδικολογικές παρατηρήσεις να άντλήσουμε κάποια στοιχεΐα, αλλά από μιὰ διευκρίνιση που υπάρχει σε ένα από τὰ χειρόγραφα τὰ όποια παραδίδουν τήν καταγραφή του Άγαλλιανού μπορούμε, αφού εκτιμήσουμε ως ποιό όνομα πατριάρχη επεκτάθηκε ή καταγραφή του, να δώσουμε και απάντηση στο ζήτημα που θέσαμε.

Τò χειρόγραφο που ύπονω είναι εκείνο που δημιούργησε ο λόγιος φαναριώτης Νικόλαος Καρατζάς στο δεύτερο μισό του 18ου αΐωνα, αντιγράφοντας τò χειρόγραφο του Άγαλλιανού, τò όποιο βρισκόταν ακόμα τότε στη βιβλιοθήκη τής μητροπόλεως Ήρακλείας.

Στο αντίγραφο λοιπόν του Καρατζά, αφού ο ίδιος κατέγραψε και τò τέταρτο όνομα τών μετά τήν Άλωση πατριαρχών, σημείωσε: «(έως ωδε ο κατάλογος)». Στη συνέχεια όμως άντέγραψε και άλλα ονόματα πατριαρχών, μεταξύ τών όποίων και εκείνο του «Μαξίμου Μανασή», δηλαδή του πατριάρχη Μαξίμου Δ΄, ή θητεία του όποιου άρχισε στις άρχες του 1491 και ολοκληρώθηκε στις άρχες του 1497, άρκετὰ δηλαδή χρόνια

10. Βλ. H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. IV, Supplementum Graecum*, Βιέννη 1994, σ. 246: πρόκειται για τò χειρόγραφο Suppl. gr. 145 και τò σημείωμα που παραδίδεται στο κάτω τμήμα του φ. 3'. Οι πρώτοι, όσο γνωρίζω, που αξιοποίησαν τήν πληροφορία ήταν οι συντάκτες του *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit. Addenda zu Faszikel I-12*, Βιέννη 1995, άρ. 93710a ενώ ή Marie-Hélène Blanchet, «Georges Gennadios Scholarios a-t-il été trois fois patriarche de Constantinople?», *Byzantion* 71 (2001), 70-71, ύποστήριξε ότι ο άναγραφόμενος στο σημείωμα «Σωφρόνιος» είναι ο τρίτος μετά τήν Άλωση πατριάρχης. Θεώρησε ώστόσο ότι ή πατριαρχία του διήρκεσε ως τόν Αύγουστο του 1464.

μετά τὸν θάνατο τοῦ Ἀγαλλιανοῦ.¹¹ Εἶναι πρόδηλο πὼς ἦταν προσθήκες ἀπὸ ἕναν μεταγενέστερο κτήτορα τοῦ χειρογράφου. Πάντως, χάρις στὴν εὐσυνειδησία καὶ τῆ φιλολογικῆ ἐγρήγορηση τοῦ Καρατζᾶ, γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις,¹² ἔχουμε ἕνα σοβαρὸ τεκμήριο γιὰ τὸ σημεῖο ὅπου ἔφτανε ἡ ἀναγραφή τοῦ Ἀγαλλιανοῦ. Ἄς δοῦμε ὅμως τώρα ὀλόκληρο τὸ σχετικὸ τμῆμα ἀπὸ τὸ χειρόγραφο Καρατζᾶ μαζὶ μετὰ τὴ σημείωσή του.¹³

† Μετὰ δὲ τὴν Ἄλωσιν Κωνσταντινουπόλεως.

α^{ος} Γεννάδιος ὁ Σχολάριος· χρόνους β' ἡμισυ, καὶ παρητήσατο.

β^{ος} Ἰσιδώρος ὁ ἀπὸ Ξανθοπούλων, ἔτη ζ', μῆνες β' ἡμισυ.

γ^{ος} Σωφρόνιος ὁ Συρόπουλος· χρόνον α' ἡμισυ, καὶ ἐξεβλήθη.

δ^{ος} Ἰωάσαφ ὁ Κόκκας (ἕως ὧδε ὁ κατάλογος).

Τὰ ἄλλα ἀντίγραφα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἀγαλλιανοῦ παραδίδουν περισσότερα ὀνόματα πατριαρχῶν, καθὼς κάθε νέο χειρόγραφο δὲν δημιουργεῖται μόνο γιὰ νὰ ἀπομνημονεύσει ὅ,τι περιεῖχε ἕνα ἄλλο ἀλλά, προκειμένου νὰ γίνεи χρηστικὸ στὸν νέο του κτήτορα, ἔχει ἀνάγκη γιὰ («ἐκσυγχρονισμὸ») κάποιων τμημάτων του, καὶ ἕνα ἀπὸ αὐτὰ ἦταν συνήθως ὁ κατάλογος τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως. Συμπέρασμα: σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα ποὺ ἀντιγράφουν τὸν κατάλογο τοῦ Ἀγαλλιανοῦ ὑπάρχουν προσθήκες μετὰ ὀνόματα πατριαρχῶν, ἀλλὰ μόνο τὸ χειρόγραφο τοῦ Καρατζᾶ μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ ἐντοπίσουμε τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο ὁ Ἀγαλλιανὸς σταμάτησε τὴν ἀναγραφή του.

Δύο ἀκόμα στοιχεῖα πρέπει νὰ ἀξιοποιήσουμε προκειμένου νὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα ποὺ θέσαμε. Πρῶτα τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἀναφέρεται ἡ χρονικὴ διάρκεια τῆς πατριαρχίας τοῦ Ἰωάσαφ Κόκκα, καὶ ἔπειτα ὅτι δὲν ἀναφέρεται ρητὰ ἡ δεύτερη πατριαρχία τοῦ Γενναδίου. Ἄς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὸ τελευταῖο.

Γίνεται δεκτὸ πὼς ὁ Γεννάδιος ἀνέβηκε τρεῖς φορές στὸν πατριαρχικὸ

11. Σύμφωνα μετὰ τὸν Πατρινέλη, ὁ Ἀγαλλιανὸς πρέπει νὰ πέθανε πρὶν ἀπὸ τὴν 10η Ὀκτωβρίου 1474 (Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς..., ὁ.π., σ. 42).

12. Γιὰ τὶς φιλολογικὲς ἀρετὲς τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ βλ. ὅσα ἀναφέρει ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης, «Πατριαρχικὰ γράμματα καὶ ἄλλα ἔγγραφα καὶ σημειώματα τοῦ ις'-ιη' αἰῶνος ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ Ἰερακος (Ἐθν. Βιβλιοθ. Ἑλλ. 1474)», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 12 (1962), 143-144.

13. Παραδίδεται στὸ verso τοῦ φ. 322 τοῦ χειρογράφου ποὺ βρῖσκεται στὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων (βλ. σημ. 7).

θρόνο:¹⁴ ή πρώτη πατριαρχία του άρχισε την 6η Ίανουαρίου του 1454 και ή τρίτη, «άνοδος βίαιος» όπως ό ίδιος τή χαρακτηρίζει, είχε ήδη πραγματοποιηθεί τον Αύγουστο του 1464.¹⁵

Γιά τή δεύτερη πατριαρχία του δέν έχουμε ρητή μνεία. Γίνεται όμως δεκτό πώς θά πρέπει νά έγινε μετά τό τέλος τής πατριαρχίας του τρίτου πατριάρχη και πριν από τήν άνοδο του τέταρτου. Μετά δηλαδή τον Σεπτέμβριο του 1463, που κατά τον Άγγαλιανό «έξεβλήθη» ό Σωφρόνιος από τό Πατριαρχείο, και πριν από τον Ίωάσαφ Κόκκα, τον όποιο και ό Άγγαλιανός αναγνωρίζει ως τέταρτο πατριάρχη.

Όταν λοιπόν ό Άγγαλιανός αναγράφει τον Ίωάσαφ Κόκκα ως τέταρτο πατριάρχη, ή δεύτερη ολιγόμηνη πατριαρχία του Γενναδίου είχε ολοκληρωθεί. Γιατί δέν τήν αναφέρει; Νομίζω πώς δέν τήν αναφέρει ρητά αλλά αύξάνει τον χρόνο τής πατριαρχίας του Γενναδίου· σημειώνει πώς πατριάρχευσε «χρόνους δύο ήμισυ», συνυπολογίζει δηλαδή τον χρόνο και των δύο πατριαρχιών του συνολικά.¹⁶

Οί διαπιστώσεις αυτές μάς επιτρέπουν νομίζω νά υποθέσουμε πώς ό Άγγαλιανός κατέγραψε άναδρομικά στο χειρόγραφο του τους τέσσερις

14. Πρώτος έθεσε τό θέμα ό Άθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Έρευναι περι χρονίας τε και πράξεων των από τής Άλώσεως μέχρι έτους 1639 οικουμενικών πατριαρχών», *Νέα Ημέρα* (Τεργέστης) φ. 1856 του 1916. Έχει όμως υποστηριχθεί και ή άποψη πώς ή πατριαρχία του Γενναδίου ήταν μία και μόνη· τήν πρότεινε ό Θεόδωρος Ζήσης, *Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος. Βίος, συγγράμματα, διδασκαλία*, Θεσσαλονίκη 1980, και ύστερα από είκοσι χρόνια υποστηρίχτηκε και πάλι από τή Marie-Hélène Blanchet, «Georges Gennadios Scholarios...», ό.π., σ. 60-72.

15. Βλ. άμέσως πιό κάτω στο κείμενο τήν παραπομπή στις πηγές που παραδίδουν αυτή τήν πληροφορία.

16. Η άλλη υπόθεση, μήπως ό Άγγαλιανός υπολογίζει τό διάστημα τής πατριαρχίας του Γενναδίου από τότε που ή όθωμανική πολιτική έξουσία είχε δώσει τή συγκατάθεσή της νά εκλεγεί ένας νέος πατριάρχης στην άλωμένη Κωνσταντινούπολη, χωρίς όμως νά έχουν γίνει ακόμα και όσα τό βυζαντινό εκκλησιαστικό δίκαιο προϋπέθετε, είναι ελάχιστα πειστική. Θυμίζω πώς ό Άγγαλιανός στους «Λόγους» του άγωνίζεται νά αποδείξει πώς ή άνοδος του Γενναδίου έγινε όχι μόνο με όσα τό βυζαντινό τυπικό απαιτούσε, αλλά και πώς ή συνάντηση του Πορθητή για τήν επαναλειτουργία του Πατριαρχείου δέν ήταν δική του έμπνευση αλλά τό αποτέλεσμα τής πρόνοι-ας του Θεού των χριστιανών για τήν εκκλησία του. Για τον χρόνο που ό Πορθητής πήρε τή σχετική άπόφαση βλ. Έλισάβετ Α. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για τήν Μεγάλη Έκκλησία (1483-1567)*, Άθήνα 1996, σ. 46· όσον άφορά τις άπόψεις του Άγγαλιανού βλ. τά σχετικά χωρία στους «Λόγους» του, στ. 259-261 στή σ. 98 τής έκδοσης Πατρινέλη.

μετά την Άλωση πατριάρχες και πώς ή καταγραφή έγινε ύστερα από την άνοδο του Ίωάσαφ Κόκκα και πριν ακόμα λήξει ή πατριαρχία του· διαφορετικά θα είχε σημειώσει και τόν χρόνο που ολοκληρώθηκε ή θητεία και του τέταρτου πατριάρχη.

V

Πότε άραγε τέλειωσε ή θητεία του τέταρτου πατριάρχη; Δεν έχουμε ρητή πληροφορία· έχουμε όμως μία έμμεση ένδειξη.

Στό κείμενο του λόγου του Γενναδίου Σχολαρίου («Επί τῆ μεταστάσει τῆς υπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου»), που παραδίδεται και από τὸ αὐτόγραφο χειρόγραφο του τὸ ὁποῖο βρίσκεται σήμερα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας με τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ Paris. gr. 1289, ὑπάρχει τὸ ἀκόλουθο (αὐτόγραφο) σημείωμα: «ἐγράφη ἐν τῇ μονῇ τῆς Παμμακαρίστ[ου], (καὶ) ἀνεγνώσθη ἐν τῇ ἐορτῇ τῆς Κοιμῆσ[ε](ως), ἐν τῇ τρίτῃ ἡμ(ῶν) ἀνόδῳ βιαίῳ ἐκεῖ τελειουμένης ἰνδικτιῶνος ιβ´ ἐτει οβ´». ¹⁷

Ὁ Γεννάδιος σαφῶς ἐνοεῖ πὼς τὴν 15ῃ Αὐγούστου τοῦ 1464 βρισκόταν ἤδη στὸ Πατριαρχεῖο, ὅπου ἐπ' εὐκαιρία τῆς ἐορτῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἐκφώνησε τὸν παραπάνω λόγο. Κατὰ συνέπεια ή θητεία τοῦ προηγούμενου πατριάρχη ἔληξε πρὶν ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία αὐτή. Ἡ θητεία δηλαδὴ τοῦ Ίωάσαφ Κόκκα, ή ὁποία ἄρχισε μετὰ τὴ δεύτερη καὶ σύντομη παρουσία τοῦ Γενναδίου στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, ἔληξε τὸ ἀργότερο στὸ πρῶτο δεκαπενθήμερο τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1464, ἀφοῦ στὶς 15 τοῦ ἴδιου μῆνα ὁ Γεννάδιος βρίσκεται καὶ πάλι στὸ Πατριαρχεῖο.

VI

Θυμίζω πὼς ἕνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα που ἔκαναν τὸν Πατρινέλη νὰ προτείνει τὸν Σωφρόνιο ὡς τὸν τέταρτο μετὰ τὴν Άλωση πατριάρχη ἦταν καὶ ἕνα γράμμα που φέρεται νὰ ἐξέδωσε ὁ Σωφρόνιος τὸν Αὐγούστο τοῦ 1464. ¹⁸

17. Τὸ σημείωμα ἔχει δημοσιευτεῖ στὸν πρῶτο τόμο τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Σχολαρίου (τ. 1, Παρίσι 1928, σ. XXI) καὶ γνώρισε μιὰ νεότερη ἐκδοση ἀπὸ τὸν Μιχ. Κακοῦρο στὸ «Προοιμιακὸ Δοκίμιο» τὸ ὁποῖο προτάσσεται στὴ φωτομηχανικὴ ἐπανεκδοση τοῦ πρῶτου τόμου τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Γενναδίου, Ἀθήνα 2010, σ. 109*. Ἀντιγράφω ἐδῶ τὸ κείμενο που δίνει ή τελευταία αὐτὴ ἐκδοση.

18. «Ἡ μόνη... ἀσφαλῆς εἰδήσις περὶ τοῦ χρόνου τῆς πατριαρχείας τοῦ Σωφρονίου εἶναι ὅτι οὗτος ἦτο ἡδὴ πατριάρχης τὸν Αὐγούστον τοῦ 1464 [ὅπως συνάγεται ἐκ

Τὸ περιεχόμενο τοῦ πατριαρχικοῦ αὐτοῦ γράμματος ἦταν ἡ γνωμοδότηση τοῦ πατριάρχη ὅτι ἕνας σταυρὸς ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν τελευταῖο αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζοῦντος, κειμήλιο τὸ ὁποῖο ὁ τότε κάτοχός του Γεώργιος Πόλος ἀγόρασε ἀπὸ τὸν ἀρχίατρο τοῦ σουλτάνου («Ίάκωβος»), εἶναι γνήσιος.

Τὸ πρωτότυπο τοῦ γράμματος δὲν σώζεται ἀλλὰ τὸ κείμενό του τὸ γνωρίζουμε ἀπὸ ἕνα ἀντίγραφο ποὺ βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βιέννης. Ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο αὐτὸ δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸν 18ο αἰώνα,¹⁹ γνώρισε δύο ἀναδημοσιεύσεις τὸν 19ο²⁰ καὶ μία στὸ πρῶτο μισό τοῦ 20οῦ,²¹ χωρὶς κανεὶς νὰ θέσει θέμα γιὰ τὴν ἀuthenticότητα τοῦ τεκμηρίου.

Τέτοιο θέμα ἔθεσε ὁ Vitalien Laurent τὸ 1968, δύο χρόνια μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς μελέτης τοῦ Πατρινέλη, καὶ ὑποστήριξε πῶς αὐτὸ τὸ πατριαρχικὸ γράμμα, τὸ προσγραφόμενο στὸν Σωφρόνιο, ὄχι μόνον εἶναι πλαστὸ ἀλλὰ καὶ τὸ πρόσωπο ποὺ φέρεται νὰ εὐεργετεῖται ἀπὸ αὐτὸ εἶναι ἄγνωστο στὴ βυζαντινὴ προσωπογραφία.²² Θέμα ὡστόσο γιὰ τὴ χρονολογία ποὺ φέρει τὸ ἔγγραφο δὲν ἔθεσε· σὲ μελέτη του μάλιστα δημοσιευμένη τὴν ἴδια χρονιά σχετικὴ μὲ τὴ διαδοχὴ τῶν πρώτων μετὰ τὴν Ἄλωση πατριαρχῶν, καταλήγει στὸ ἴδιο συμπέρασμα μὲ τὸν Πατρινέλη, μολοντί ἀντλεῖ στοιχεῖα ἀπὸ διαφορετικὲς πηγές: τρίτος μετὰ τὴν Ἄλωση πατριάρχης ἦταν ὁ Ἰωάσαφ Κόκκας καὶ τέταρτος ὁ Σωφρόνιος.²³

πατριαρχικοῦ γράμματος τοῦ Σωφρονίου χρονολογουμένου ἀπὸ Αὐγούστου 1464, ἰνδικτιῶνος ιβ'.]», *Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς...*, ὁ.π., σ. 65 καὶ σημ. 326.

19. P. J. Lambacher, *Dissertatio Epistola, Bibliotheca antiqua Vindobonensis Civica...*, τ. 2, Βιέννη 1750, σ. 27-29. Τὴν δημοσίευση ἐπιμελήθηκε ὁ Brichierius Columbus.

20. Κωνσταντῖνος Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 3, Βενετία 1872, σ. ρα'-ργ' καὶ Τρύφων Εὐαγγελίδης, *Ἱστορία τῆς Ποντιακῆς Τραπεζοῦντος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς (756 π.Χ.-1897 μ.Χ.)*, Ὁδησὸς 1898, σ. 168-169.

21. Χρυσάνθος Τραπεζοῦντος, *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, Ἀθήνα 1936, σ. 523-524.

22. «Les faux de la diplomatie patriarcale. La lettre de Sophrone Ier en faveur de l'archonte Georges Pôlos (août 1464)», *Revue des Études Byzantines* 26 (1968), 265-278.

23. «Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque (1454-1476). Succession et chronologie d'après un catalogue inédit», *Revue des Études Byzantines* 26 (1968), 229-263. Κατὰ τὸν Laurent ἡ πατριαρχία τοῦ Σωφρονίου ἔληξε περὶ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1464 (σ. 250).

Ἡ υπόθεση ὡστόσο τοῦ Laurent γιὰ τὴν πλαστότητα τοῦ ἐγγράφου εἶχε κάποιο κενὸ καθὼς, σύμφωνα μὲ τις ἔρευνές του, δὲν ὑπῆρχε κάποιος ἄμεσος εὐνοούμενος ἀπὸ τὸ πλαστὸ αὐτὸ γράμμα, ἀφοῦ τὸ πρόσωπο ποὺ ἀναφερόταν δὲν ἦταν γνωστὸ στὴ βυζαντινὴ προσωπογραφία.²⁴ «Κάποιο κενὸ» διότι, ὅπως μᾶς ἔχει δεῖξει ἡ μακρὰ ἱστορία τῶν πλαστῶν, κατασκευάζονται ὅταν ἔχουν κάποιον ἀποδέκτη καὶ κάποιον συγκεκριμένο σκοπὸ νὰ ὑπηρετήσουν. Ἡ υπόθεση λοιπὸν γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς πλαστοῦ, στὸ ὁποῖο ἀναφερόταν τὸ ὄνομα ἐνὸς ἀνύπαρκτου προσώπου, εἶχε κάποιο λογικὸ κενὸ στὴν σύλληψη, στὴν κατασκευή του.

Νεότερες ὡστόσο ἔρευνες ἔδειξαν πῶς ὁ ἄνθρωπος ποὺ εὐνοεῖτο, ὁ Γεώργιος Πόλος, ἦταν πρόσωπο ὑπαρκτό,²⁵ ἕνα στοιχεῖο τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη ποὺ ἀναπτύξαμε ἀμέσως πρὶν, ἐνισχύει τὴν υπόθεση τῆς πλαστότητας τοῦ κειμένου.

Ὅπως ὅμως καὶ νὰ ἔχουν τὰ πράγματα ὡς πρὸς τὴ γνησιότητα τοῦ περιεχομένου τοῦ ἐγγράφου, ὁ φερόμενος πατριάρχης ποὺ τὸ χορήγησε, ὁ Σωφρόνιος, δὲν βρισκόταν στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τὸν Αὐγούστο τοῦ 1464: εἶχε «ἐκβληθεῖ», σύμφωνα μὲ τὸν Ἀγαλλιανό, ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ προηγούμενου χρόνου.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Σωφρόνιος εἶναι ὁ πρῶτος πατριάρχης ποὺ δὲν φέρεται νὰ ἀποχωρεῖ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο λόγῳ παραιτήσεως, ὅπως ὁ Γεννάδιος, οὔτε λόγῳ θανάτου, ὅπως ὁ Ἰσίδωρος, ἀλλὰ ἐπειδὴ «ἐξεβλήθη». Δὲν γνωρίζουμε δυστυχῶς ποιὰ ἦταν ἡ αἰτία τῆς ἀπομακρύνσεώς του οὔτε ποῦ ἀποσύρθηκε μετὰ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1463· μπορούμε ὅμως νὰ πιθανολογήσουμε, ἀντλώντας στοιχεῖα ἀπὸ παρόμοια περιστατικὰ ποὺ συνέβησαν τὰ ἐπόμενα χρόνια στὸ Πατριαρχεῖο, πῶς ἀπομακρύνθηκε καὶ ἀπὸ

24. «Les faux...», ὁ.π., σ. 265 σημ. 1: «La prosopographie byzantine ne connaît, autant que je sache, aucun personnage historique de ce nom».

25. Ἀναφέρομαι στὶς ἔρευνες τοῦ Thierry Ganchou, τῶν ὁποίων τὰ πρῶτα συμπεράσματα ἀνακοίνωσε στὸ τρίτο Σεμινάριο Ἐργασίας ποὺ εἶχε διοργανώσει στὴ Βενετία τὸ 2004 τὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Βενετίας καὶ ἡ École des Hautes Études en Sciences Sociales τοῦ Παρισιῦ μὲ θέμα «Πρωτότυπα, ἴσα, ἀντίγραφα, μεταφρασμένα ἔγγραφα, γνήσια καὶ πλαστά: νέα παραδείγματα», καθὼς καὶ στὴν Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση (Journée d'études) ποὺ διοργανώθηκε στὴ Ρουέν τὸ 2007 μὲ θέμα «Stratégies familiales dans le monde gréco-latin des XIIIe-XVe siècles»: βλ. τώρα τὴ μελέτη του «La *Fraterna Societas* des crétois Nikolaos et Géorgios Pólos (Polo), entre Constantinople et Moncastro: affaires, dévotion et humanisme», *Θησαυροίσματα* 39/40 (2009/2010), 111-228 (ὁ τόμος κυκλοφόρησε μετὰ τὸν Ἰούνιο τοῦ 2011).

τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅταν ἡ σύνοδος ἦ πιθανότατα ἡ Πύλη τὸν ἀνάγκασε νὰ ἐγκαταλείψει τὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Ἄς σημειωθεῖ πὼς ἀκόμα καὶ τὸν Γεννάδιο, ποὺ παραιτήθηκε οἰκειοθελῶς, λίγο χρόνο ἀργότερα τὸν βρισκουμε στὸ Ἅγιο Ὄρος καὶ μετὰ στὶς Σέρρες. Μὲ ἄλλα λόγια, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὁ Σωφρόνιος τὸν Αὐγούστο τοῦ 1464, ποὺ φέρεται νὰ ἐκδίδει καὶ νὰ ὑπογράφει τὸ γράμμα ὡς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, νὰ μὴ βρισκόταν κἀν στὴν Κωνσταντινούπολη.

Τέλος πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσει καὶ μιὰ ἄλλη διάσταση τοῦ ζητήματος ποὺ σχετίζεται μὲ τὸν χρόνο θανάτου τοῦ Σωφρονίου. Γίνεται πλέον ἀποδεκτὸ πὼς ὁ πατριάρχης Σωφρόνιος ἦταν ὁ Σίλβεστρος Συρόπουλος, ὁ ἱστορικὸς τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας.²⁶ Εἶχε γεννηθεῖ περὶ τὸ 1400²⁷ καὶ τὴν ἐποχὴ ποὺ «ἐξεβλήθη» ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο—καὶ ὑποχρεώθηκε πιθανότατα νὰ ἀπομακρυνθεῖ καὶ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη— ἦταν 63 ἐτῶν, σχετικὰ μεγάλῃς ἡλικίας γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς. Ἴσως λοιπὸν τὸ 1464 ποὺ κατασκευάζεται τὸ πλαστὸ νὰ μὴ ζοῦσε, ὅποτε ὅ,τι καὶ νὰ ἔγραφε ὁ δημιουργὸς τοῦ πλαστοῦ ὑπηρετοῦσε τὸν σκοπὸ του, χωρὶς καμιὰ συνέπεια γιὰ κανέναν, διότι ἦταν ἐπικίνδυνον καὶ ἴσως ἀδιανόητο πατριάρχης ἐν ἐνεργείᾳ ποὺ ζοῦσε στὴν ὑπὸ ὀθωμανικὴ κυριαρχία Κωνσταντινούπολη νὰ ἀναφέρει στὸ προοίμιο τοῦ γράμματός του πὼς μετὰ τὴν Ἄλωση «πολλὰ τῶν ἱερῶν πραγμάτων τῆς πίστεως [τῶν χριστιανῶν] ὑπὸ τῶν ἀθέων Τουρκῶν κατεπατήθησαν ἀναιδῶς» ἢ νὰ ἀφηγεῖται πὼς «κατέσφαξαν [τὸν τελευταῖο αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζοῦντος καὶ τὰ παιδιὰ του] οἱ ἀσεβεῖς».²⁸

26. Γιὰ τὶς ἐπιφυλάξεις ποὺ εἶχαν προβληθεῖ βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, *Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός...*, ὅ.π., σ. 65 σημ. 325 καὶ Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Ὁ Ἄερὸς κῶδιξ* τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὸ β' μισὸ τοῦ 15' αἰῶνα. Τὰ μόνον γνωστὰ σπαράγματα, Ἀθήνα 1992, σ. 145-146.

27. Vitalien Laurent, *Les «Mémoires» du Grand Evêque de l'Église de Constantinople, Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1430)*, Ρώμη 1971, σ. 5.

28. Χρησιμοποιοῦ τὴν πρόσφατη διπλωματικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου ποὺ δίνεται στὴ μελέτη τοῦ Christian Gastgeber, «Ein Bericht zur Eroberung Konstantinopel und Trapezunts. Das Schreiben des Patriarchen Sophronios I. Syropoulos von Konstantinopel von August 1464 auf dem Weg nach Buda», *Worlds in change: Church Union and crusading in the fourteenth and fifteenth centuries*, Cluj-Napoca 2009, σ. 317-338. Ὁ Τ. Ganchou ἐξαγγέλλει μελέτη (ὅ.π., σ. 175 σημ. 213) μὲ τὸν τίτλο «La lettre encyclique authentique du patriarche de Constantinople Sôphronios Ier en faveur de l'archonte Gêorgios Pôlos (août 1464)», στὴν ὅποια θὰ δώσει τὰ

VII

Ειπώθηκε πώς από το χειρόγραφο του Άγαλλιανού έγιναν αντίγραφα και πώς σε τρία από αυτά έχει αντιγραφεί ο κατάλογος τῶν μετὰ τὴν Ἄλωση πατριαρχῶν. Τὸ εὐλόγο ἐρώτημα ποῦ τίθεται εἶναι, γιατί δὲν ἀξιοποιήθηκε ὡς τώρα ἢ σχετικὴ μὲ τὸν Σωφρόνιο πληροφορία.

Ἡ ἄμεση ἀπάντηση εἶναι πὼς δὲν εἶχε ἐκτιμηθεῖ ὅτι ἡ πληροφορία προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἄγαλλιανό, ἕναν σύγχρονο καὶ αὐτόπτη μάρτυρα τῶν πατριαρχικῶν ἐναλλαγῶν· θεωρήθηκε πὼς ἦταν μία ἀπὸ τίς πολλές ποῦ σώζονται σὲ ἀνάλογους καταλόγους στοὺς ὁποίους καταγράφονται οἱ πατριάρχες τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς. Ἡ πρώτη ὅμως αὐτὴ ἀπάντηση ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ περαιτέρω ἐπεξεργασία καὶ θεμελίωση.

Δὲν γνωρίζουμε τὴ διαδρομὴ ποῦ ἀκολούθησε τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἄγαλλιανού ὡς νὰ φτάσει στὴ βιβλιοθήκη τῆς μητροπόλεως Ἡρακλείας, ὅπου τὸ ἐντοπίζουμε στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 17ου αἰώνα, οὔτε τὴν περαιτέρω πορεία του. Μποροῦμε ὅμως νὰ ὀρίσουμε δύο ἀκραῖα ὄρια: ἦταν στὰ χεῖρια τοῦ Ἄγαλλιανού τὴν ἐποχὴ ποῦ ἦταν μέγας οἰκονόμος τοῦ Πατριαρχείου, ἀφοῦ σὲ δύο σχόλια ποῦ γράφει στὸ χειρόγραφό του ὑπογράφει μὲ αὐτὸ τὸ ὄφικιο,²⁹ καὶ βρισκόταν ἀκόμα στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα στὴ βιβλιοθήκη τῆς μητροπόλεως Ἡρακλείας, ἀφοῦ ἐκεῖ τὸ ἐντοπίζει ὁ Νικόλαος Καρατζᾶς καὶ ἀντιγράφει κείμενα ποῦ τὸν ἐνδιαφέρουν.

Ὅταν πάντως τὸν 16ο αἰώνα δημιουργεῖται τὸ πρῶτο γνωστὸ ἀντίγραφο του, ἐκεῖνο ποῦ στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα ἐντοπίζεται στὴν ἀθωνικὴ μονὴ Ἰβήρων μὲ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 286, ὁ κατάλογος τῶν μετὰ τὴν Ἄλωση πατριαρχῶν δὲν περιλαμβάνει μόνο τὰ ὀνόματα ποῦ εἶχε σημειώσει ὁ Ἄγαλλιανός ἀλλὰ πολὺ περισσότερο, φτάνει ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰερεμῖα Α΄.³⁰ Δὲν μποροῦμε βέβαια νὰ ἐκτιμήσουμε πόσα ἀπὸ αὐτὰ εἶχαν ἤδη προστεθεῖ στὸ χειρόγραφο ἀπὸ μεταγενέστερους χρῆστες καὶ πόσα συμπλήρωσε ἐκεῖνος ποῦ ἀποφάσισε νὰ τὸ ἀντιγράψει. Τὴν ἴδια ἐκτίμηση μποροῦμε νὰ κάνουμε καὶ γιὰ τὰ ὀνόματα πατριαρχῶν ποῦ συναυτοῦμε

στοιχεῖα ἐκεῖνα ποῦ θὰ ἀποδεικνύουν πὼς τὸ γράμμα τοῦ Σωφρονίου δὲν εἶναι πλαστὸ καὶ θὰ μᾶς δείξει, προφανῶς, ὅτι τὸν Αὐγούστο τοῦ 1464 ὁ Σωφρόνιος βρισκόταν ἐν ζῶῃ καὶ ἦταν ἐν ἐνεργείᾳ πατριάρχης. Δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ περιμένουμε τὰ νέα αὐτὰ στοιχεῖα.

29. Βλ. τὰ σχετικὰ στὴ μελέτη μου «Ὁ “Ἀρμενόπουλος” τοῦ Θεόδωρου Ἄγαλλιανού...», ὁ.π., σ. 186-187.

30. Ὁ κατάλογος ὀλοκληρώνεται στὸ verso τοῦ φ. 175 τοῦ χειρογράφου Ἰβήρων 286. Ἀπὸ τὸ τεκμήριο αὐτὸ προσδιορίστηκε καὶ ὁ χρόνος δημιουργίας τοῦ χειρογράφου.

στό αντίγραφο που έγραψε με τὸ χέρι του ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων· στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ ἀναγραφὴ τῶν πατριαρχῶν φτάνει ὡς τὰ χρόνια τοῦ Κυρίλλου Β΄.³¹ Τὸ μόνο αντίγραφο ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σύρουμε μία διαχωριστικὴ γραμμὴ, μολονότι καὶ αὐτὸ περιλαμβάνει περισσότερα ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ κατάλογο τοῦ Ἀγαλλιανοῦ, εἶναι τὸ αντίγραφο τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω.

Ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ αντίγραφα ποὺ γνωρίζουμε ὅτι δημιουργήθηκαν, τὸ χειρόγραφο Καρατζᾶ ἔμεινε ἀθησαύριστο ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἔρευνα, καθὼς ἐπικράτησε ἡ ἀποψη πὼς κάηκε.³² τὸ χειρόγραφο ποὺ σώζεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας πολὺ μικρὴ ἀξιοποίηση εἶχε, καθὼς δὲν ἐντοπίστηκε ἀπὸ τὸν καταλογογράφο ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Elian, ποὺ τὸ ἀναφέρει,³³ πὼς τὸ τετράδιο τὸ ὁποῖο περιέχει αὐτὲς τὶς πληροφορίες εἶναι αὐτόγραφο τοῦ Δοσιθέου καὶ πὼς ἀντιγράφει ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἀγαλλιανοῦ. Τὸ μόνο, τελικὰ, χειρόγραφο ποὺ πραγματικὰ χρησιμοποιήθηκε ἦταν τὸ ἀθωνικὸ χειρόγραφο Ἰβήρων 286.

Ὅλοι ὅμως ὅσοι τὸ χρησιμοποίησαν, παρασύρθηκαν ἀπὸ τὸ γεγονός πὼς ὁ κατάλογος τῶν πατριαρχῶν φτάνει ὡς τὸν Ἱερεμία Α΄ καὶ θεώρησαν πὼς πρόκειται γιὰ ἕναν κατάλογο ποὺ συγκροτήθηκε τὸν 16ο αἰώνα,³⁴ γεγονός βέβαια ποὺ εἶναι ἐν μέρει ὀρθὸ ἀλλὰ δὲν ἀναδεικνύει τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀρχικὸς πυρήνας τοῦ καταλόγου, ἐκεῖνος ποὺ ἀφορᾷ τὴν πρώτη μεταβυζαντινὴ περίοδο, καταγράφηκε στὴν πρώτη δεκαετία μετὰ τὴν ἀνασύστασι τοῦ Πατριαρχείου.

Ἀπὸ τοὺς πρώτους πού, ὅσο γνωρίζω, χρησιμοποίησαν τὸ ἀθωνικὸ χειρόγραφο ἦταν ὁ Μανουὴλ Γεδεών, ὁ ὁποῖος τοποθετεῖ τὸν χρόνο συγκροτήσεώς του στὰ «πρῶτα τῆς ις΄ ἑκατονταετηρίδος ἔτη» παράλληλα ὅμως, κα-

31. Ὁ κατάλογος ὀλοκληρώνεται στὸ recto τοῦ φ. 162 τοῦ χειρογράφου ποὺ βρίσκεται σήμερα στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας.

32. Βλ. τὰ σχετικὰ στὴ μελέτη Δ. Γ. Αποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάρης – Μάχη Παῖζη, «Ἐνα περιώνυμο νομικὸ χειρόγραφο...», ὁ.π., σ. 85 ἐπ.

33. Ὁ Alexandru Elian στὴ βιβλιοκρισία του γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ποὺ δημοσίευσε στὸν τρίτο τόμο τοῦ περιοδικοῦ *Studia et Acta Orientalia* (Βουκουρέστι 1960, σ. 235-242), ἀναφέρεται σὲ αὐτὸ τὸ τμήμα τοῦ χειρογράφου ἀλλὰ θεωρεῖ, λαθασμένα, πὼς εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Ἰωάννη Κομνηνοῦ (σ. 237).

34. Μὲ αὐτὴ τὴ λογικὴ χρησιμοποιεῖ τὸν κατάλογο ἀπὸ τὸ ἀθωνικὸ χειρόγραφο καὶ ὁ Χ. Πατρινέλης (*Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός...*, ὁ.π., σ. 65: «Μαρτυρεῖται... ὁ Σωφρόνιος... καὶ εἰς ἕνα τῶν παλαιότερων πατριαρχικῶν καταλόγων, καταρτισθέντα ἐπὶ Ἱερεμίου Α΄ (1522-1546)»).

θώς δὲν ἀναγνωρίζει τὸ σύμβολο (S^o) ποὺ δηλώνει τὸν ὄρο «ἡμισυ», ἀναφέρει στὴν ἐκδόσή του πὼς ἡ θητεία τοῦ Σωφρονίου διάρκεσε «χρόνον α΄, καὶ ἐξεβλήθη» ἀντὶ τοῦ ὄρθου «χρόνον α΄ ἡμισυ, καὶ ἐξεβλήθη».³⁵ Λάθος τὸ ὅποιο ὁ Laurent, ποὺ χρησιμοποιοῦ καὶ αὐτὸς τὸ ἀθωνικὸ χειρόγραφο ἀπὸ μικροταινία, τὸ διόρθωσε· ἀλλὰ καθὼς δὲν ἀναγνώρισε πὼς τὸ χειρόγραφο αὐτὸ παρέδιδε κάτι ἰδιαιτέρο, θεώρησε πὼς ἦταν μιὰ ἀναγραφή ἢ ὅποια ἔχει σχετικὴ ἀξία, ὅση ἔχουν καὶ ἄλλοι παρόμοιοι σωζόμενοι κατάλογοι, ἀπὸ τὴν ὅποια μποροῦμε νὰ ἐπιλέγουμε κάποια πληροφορία καὶ νὰ ἀποσιωποῦμε κάποια ἄλλη. Γιὰ παράδειγμα, ἀκολουθεῖ κατὰ γράμμα τὰ σχετικὰ μὲ τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ δίνει τὸ ἀθωνικὸ χειρόγραφο γιὰ τὴν πατριαρχία τοῦ Ἰσιδώρου, ἀλλὰ ἐπιλέγει ὡς τρίτο πατριάρχη τὸν Ἰωάσαφ Κόκκα, ὅπως ἀναφέρει μιὰ ἄλλη χειρόγραφη πηγὴ τοῦ τέλους τοῦ 15ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰώνα, καὶ ὅχι τὸν Σωφρόνιο, ποὺ ἀναφέρει ἡ ἴδια πηγὴ τὴν ὅποια χρησιμοποίησε γιὰ νὰ χρονολογήσει τὸ διάστημα τῆς πατριαρχίας τοῦ Ἰσιδώρου.³⁶

Ἄν ὅμως εἶναι ὀρθὰ ὅσα ἀναφέραμε, οἱ τέσσερις πρῶτες ἀναγραφές πρέπει νὰ θεωρήσουμε πὼς ἔχουν ἓνα ἰδιαιτέρο ἱστορικὸ βάρος, καθὼς προέρχονται ἀπὸ ἓναν ἄνθρωπο ποὺ ζοῦσε τὶς ἐξελίξεις ἀπὸ κοντὰ στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸν Θεόδωρο Ἀγαλλιανό. Τὸ ζητούμενο ἔτσι γιὰ τὴν ὀρθὴ χρονολόγηση τῆς διαδοχῆς τῶν πρώτων πατριαρχιῶν, θέμα ποὺ ἔχει ἀπασχολήσει ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ μελετητῶν καὶ μὲ τὴ λύση τοῦ ὁποίου συναρτῶνται πολλαπλὰ ζητήματα ἀπόδοσης καὶ χρονολόγησης πατριαρχικῶν πράξεων ποὺ δὲν ἀναγράφουν τὸ ὄνομα ἐκείνου ποὺ τὶς ἐξέδωσε, ἀποκτᾶ μέσω μιᾶς πηγῆς ἀποφασιστικῆς σημασίας στέρεη βάση.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

35. Μανουήλ Γεδεών, «Ἐκ τῆς Ἱστορίας τῶν μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 26 (1906), 366 σημ. 1. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση τοῦ καταλόγου ποὺ προτείνει ὁ Γεδεών στὴ σ. 367. Τὸ ὅτι ἡ πρώτη πατριαρχία τοῦ Γενναδίου διάρκεσε δύο ἔτη ὁ Μ. Γεδεών τὸ εἶχε ἀναφέρει καὶ στὸ ἔργο του *Πατριαρχικοὶ πίνακες*, Κωνσταντινούπολη 1890, σ. 473 σημ. 703 [β' ἐκδ. Ἀθήνα 1996, σ. 354 σημ. 3], ἀντλώντας τὴν πληροφορία ἀπὸ «κατάλογον [τοῦ Θεοδώρου Ἀγαλλιανοῦ]». Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Ἀγαλλιανοῦ, ποὺ θεωρεῖται πὼς ἔχει χαθεῖ ἢ λανθάνει, βλ. ὅσα στοιχεῖα ἔχει συγκεντρώσει ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης, *Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός...*, ὁ.π., σ. 51-52· στὸ θέμα αὐτὸ θὰ χρειαστεῖ νὰ ἐπανέλθω.

36. «Les premiers patriarches...», ὁ.π., σ. 245-249. Ἡ ἄλλη πηγὴ ποὺ χρησιμοποίησε εἶναι ὁ φλωρεντινὸς κώδικας Pl. LIX. 13.

Résumé

SÔPHRONIOS SYROPOULOS

Les dates limites du sacerdoce du troisième patriarche après la chute de Constantinople selon le témoignage de Théodoros Agallianos

Théodoros Agallianos, premier grand chartophylax du Patriarcat de Constantinople après la prise de la Ville par les Ottomans, a noté de sa main dans un manuscrit juridique que : (a) le troisième patriarche après la chute de Constantinople fut Sôphronios Syropoulos ; (b) il occupa le trône patriarcal pendant un an et demi ; c) son sacerdoce se termina par une révocation : «il fut chassé», note-t-il.

Le présent travail explique d'abord la manière dont le texte d'Agallianos nous est parvenu et en examine la validité ; puis il évalue les informations qu'il contient concernant l'ordre des premiers patriarches après la chute de Constantinople et la durée du patriarcat de Sôphronios. Selon les dires d'Agallianos, il dut prendre fin à l'automne 1463. Par conséquent, un document patriarcal portant le nom de Sôphronios et prétendument émis en août 1464, non content d'être un faux quant à son contenu, comme on l'a déjà soutenu, porte en outre une date qui ne correspond pas au laps de temps où Sôphronios fut patriarche.